

Η ανάκτηση και ανάδειξη των οχυρώσεων των Χανιών Κρήτης

Μιχάλης Γ. Ανδριανάκης

Η πόλη

Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς στην Ελλάδα είναι μια υπόθεση εξαιρετικά δύσκολη, ιδίως όταν αφορά σε διατηρητέους, οχυρωμένους οικισμούς, όπως είναι η παλιά πόλη των Χανίων. Τα οχυρωματικά έργα του παρελθόντος αποτελούν συνήθως πιο χαρακτηριστικά στοιχεία των ιστορικών οικισμών, λόγω της κλίμακάς τους ως έργων, της μορφής και των ιστορικών συνθηκών κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκαν. Παράλληλα, λόγω ακριβώς της μορφής και του μεγέθους τους, τα έργα αυτά μπορούν να συμβάλουν σημαντικά στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων των συνήθως ασφυκτικά πιεσμένων σημερινών αστικών κέντρων, που εξακολουθούν να αναπτύσσονται στον ίδιο χώρο. Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε άλλες περιοχές του ευρωπαϊκού χώρου, όπου ο σεβασμός, η προστασία, η ανάδειξη και η ένταξη των μνημείων στην εκάστοτε πραγματικότητα ενός οικισμού αποτελεί μια μακροχρόνια αυτονόητη πρακτική, σε περιοχές που έζησαν κάτω από διαφορετικές συνθήκες, όπως είναι η Ελλάδα, η αντιμετώπιση δεν είναι ούτε μακροχρόνια, ούτε αυτονόητη, αλλά εξαρτάται από τις περιστάσεις, την Παιδεία των εκάστοτε ιδιοκτητών (ή καλύτερα κληρονόμων) και το επίπεδο συνεργασίας μεταξύ των ειδικών επιστημόνων και των υπεύθυνων φορέων ενός τόπου.

Στη συνέχεια θα δούμε την περίπτωση των οχυρώσεων της πόλης των Χανίων ως ένα τυπικό παράδειγμα μνημείου, που αφού πέρασε από μια σειρά αρνητικών ιστορικών και άλλων περιστάσεων του γένους μας, σήμερα βρίσκεται — πιστεύω — σε καλό δρόμο. Τόσο οι συνθήκες ανέγερσης και χρήσης, όταν έπαιζαν τον αμυντικό ρόλο τους, όσο και η αντιμετώπισή τους μετά την αχρήστευσή τους συν-

δέονται με κεντρικές πολιτικές κατευθύνσεις, αλλά και με τοπικές συμπεριφορές. Η παλιά πόλη των Χανίων είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό οικιστικό σύνολο, που υπάρχει και ακμάζει σχεδόν αδιάκοπα στον ίδιο χώρο για πέντε περίπου χιλιετίες. Σύμφωνα με τις έρευνες των Αρχαιολογικών Υπηρεσιών και τις πληροφορίες των πηγών η πόλη:

- Εμφανίζει για πρώτη φορά κατοίκηση ήδη από τη νεολιθική περίοδο.
- Στα μινωικά χρόνια υπήρχε στο χώρο της ο σημαντικός οικισμός Ku-do-ni-ja με ανάκτορο.
- Στους ιστορικούς χρόνους στον ίδιο χώρο αναπτύχθηκε η μεγάλη πόλη Κυδωνία.
- Η Κυδωνία κατελήφθη το 69 π.Χ. από τους Ρωμαίους.
- Ορίστηκε έδρα της ομώνυμης παλαιοχριστιανικής Επισκοπής.
- Κατά την τρίτη δεκαετία του 9ου αιώνα κατελήφθη από τους Σαρακηνούς Άραβες.
- Μετά την απελευθέρωση της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά το 961, φαίνεται ότι επιχειρήθηκε η μεταφορά της στην ενδοχώρα με αντίστοιχη παρακμή του παραθαλάσσιου οικισμού.
- Το 1252, μετά την επικράτηση των Βενετών και στη Δυτική Κρήτη δόθηκε η εντολή σε αποίκους να «ανοικοδομήσουν» την πόλη, που είναι γνωστή πλέον από τις αρχές του 13ου αιώνα με το όνομα Canea.
- Η πόλη αναπτύχθηκε — ήταν η δεύτερη σε σημασία μετά την πρωτεύουσα Κανδιά — στους αιώνες που ακολουθούν.
- Το 1645, μετά από σύντομη πολιορκία, έπεσε στα χέρια των Τούρκων, που άρχισαν την κατάκτηση του νησιού από τα δυτικά.
- Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας ορίστηκε έδρα καζά μέχρι το 1850, που ορίστηκε έδρα της Διοίκησης Κρήτης.
- Από το 1898 μέχρι το 1913 υπήρξε πρωτεύουσα της ημιαυτόνομης Κρητικής Πολιτείας.
- Από το 1913 είναι μια από τις πόλεις του Ελληνικού κράτους.
- Το 1941 η παλιά πόλη βομβαρδίστηκε από τα Γερμανικά αεροπλάνα, με αποτέλεσμα να υποστεί σημαντικές καταστροφές.
- Το 1946 θεσμοθετήθηκε το νέο Ρυμοτομικό Σχέδιο Δοξιάδη, που επιχειρεί ουσιαστικά να επιβάλει ένα «ιπποδάμειο» σύστημα με κατεδαφίσεις, αστικό αναδασμό και σύνδεση της παλιάς με τη νέα πόλη.

Οι οχυρώσεις

Οι δυο οχυρωματικοί περίβολοι της παλιάς πόλης των Χανίων αποτελούν διαχρονικής σημασίας μνημεία για τη θέση τους στην ιστορία της οχυρωτικής ευρύτερα, αλλά και της πόλης των Χανίων από την ελληνιστική περίοδο μέχρι τα πρόσφατα χρόνια (Εικ. 1, 2 και 3).

Το λεγόμενο Βυζαντινό τείχος γύρω από το λόφο Καστέλι, κτίστηκε αρχικά

1. Η πόλη των Χανιών. Διακρίνονται η τειχισμένη ακρόπολη και οι εξωτερικές οχυρώσεις (Σχέδιο H. Nanni, 1613). 2. Η πόλη των Χανίων. Διακρίνονται οι δύο οχυρωματικοί περίβολοι (Σχέδιο F. Basilicata, 1618). 3. Η παλιά πόλη των Χανιών. Διακρίνονται οι δύο οχυρωματικοί περίβολοι (Φωτογραφία Αερολέσχης Χανίων).

κατά την ελληνιστική περίοδο, ως ακρόπολη της μεγάλης πόλης Κυδωνία. Η μέχρι σήμερα έρευνα δεν έδωσε στοιχεία αν υπήρχε οχύρωση της υπόλοιπης πόλης. Ο περίβολος ανακατασκευάστηκε σε μεγάλη έκταση κατά τον 7ο μ.Χ. αιώνα, ενσωματώνοντας τα λείψανα του αρχαίου, με οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση από τα ερειπωμένα κτίσματα της πόλης. Επισκευάστηκε κατά την πρώιμη Βενετοκρατία και περιέβαλε την πόλη Χανιά, που «επανιδρύθηκε», σύμφωνα με επίσημα κείμενα των Βενετικών αρχών στη θέση της Κυδωνίας. Αχρηστεύτηκε ήδη από τα μέσα του 14ου αιώνα, όταν άρχισαν να αναπτύσσονται γύρω της οι «εξώβουργοι» και χρησίμευε πλέον ως βάση για τις μεταγενέστερες οικοδομές.

Ο εξωτερικός περίβολος, σε σχήμα παραλληλογράμμου, κτίστηκε από τους Βενετούς σε αρχικά σχέδια του θεωρητικού του προμαχωνικού συστήματος Michele Sanmichielli και άλλων σημαντικών μηχανικών της εποχής, μεταξύ των ετών 1538 και 1645. Υπέστη καταστροφές κατά την πολιορκία της πόλης το 1645, επισκευάστηκε από τους Τούρκους και χρησιμοποιήθηκε μέχρι τα τέλη του 19ου

4

4. Η κατεδάφιση της Porta Retimiotta (1903).

αιώνα για την άμυνα της πόλης. Στα τέλη του 19ου αιώνα τα τείχη δεν έπαιζαν πλέον ρόλο και η τάφρος είχε μετατραπεί σε μεγάλο λαχανόκηπο, που ποτιζόταν από τα λύματα της πόλης. Από τότε άρχισαν οι συστηματικές ενέργειες εξαφάνισής των οχυρώσεων με συνεχείς κατεδαφίσεις, καταχώσεις, ανοικοδόμηση δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων στο χώρο τους και άλλες καταστροφικές χρήσεις.

Τα προβλήματα

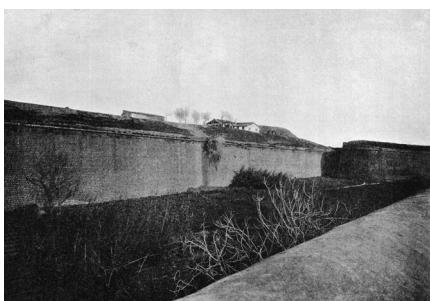
Οι βασικοί λόγοι απαξίωσης των οχυρώσεων ήταν: (α) το αίσθημα καταπίεσης, που προκαλούσαν στους πρόσφατα απελευθερωμένους από τη μακροχρόνια Τουρκική κατοχή κατοίκους, (β) η ανάγκη εκσυγχρονισμού και ενοποίησης της παλιάς με τη νέα πόλη, που κτίζοταν τότε με σύγχρονες προδιαγραφές και (γ) οι κερδοσκοπικές τάσεις, που ενισχύονταν από την σκοπούμενη εικμετάλλευση των μεγάλων εκτάσεων, που θα απελευθερωνόταν για δημόσιο, ή ιδιωτικό όφελος. Με Νόμο της Κρητικής Πολιτείας το 1903 μάλιστα, το δημόσιο αυτό κτήμα παραχωρήθηκε στο Δήμο Χανίων, προκειμένου να κατεδαφιστεί και να αξιοποιηθούν οι ελεύθεροι χώροι (Εικ. 4). Μια πρώτη μεγάλη επέμβαση ήταν η οικοδόμηση το 1908 της εντυπωσιακής, σταυρόσχημης Δημοτικής Αγοράς, πάνω στο μεγάλο προμαχώνα Piatta Forma (Εικ. 5, 6), ο οποίος χρησιμοποιήθηκε σαν βάση θεμελίωσης, αφού κατεδαφίστηκαν οι δύο επιπρομαχώνες και τα προϊόντα χρη-

5

6

7

8

5. Ο προμαχώνας Piatta Forma από δυτικά. Καταχώθηκε και πάνω του κτίστηκε η Δημοτική Αγορά (Φωτογραφία G. Gerola, 1903). 6. Η κατεδάφιση των επιπρομαχώνων και η κατάχωση της τάφρου για την ανέγερση της Δημοτικής Αγοράς (1908). 7. Ο προμαχώνας Santa Lucia, η Cortina και η τάφρος, πριν από την κατάχωση (Φωτογραφία G. Gerola, 1903). 8. Εργασίες ενοποίησης της πόλης γύρω από τον προμαχώνα Santa Lucia. Δεξιά διακρίνεται η Δημοτική Αγορά (Δεκαετία του 1950).

σιμοποιήθηκαν για την επιχωμάτωση της τάφρου. Συνεχίστηκε επίσης η διάνοιξη ρηγμάτων για την επικοινωνία με τη νέα πόλη και άρχισε η ισοπέδωση του νοτιοανατολικού προμαχώνα Santa Lucia (Εικ. 7, 8) με επιχωμάτωση της τάφρου, όπου προγραμματίστηκε η ανέγερση του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου, που ευτυχώς δεν υλοποιήθηκε. Το αντίστοιχο τμήμα της νότιας τάφρου επιχωματώθηκε και μετατράπηκε σε δρόμο, αφού δημιουργήθηκε ρήγμα και στον προμαχώνα. Παράλληλα, με διαδικασίες όχι πάντα σαφείς, μεγάλα τμήματα της τάφρου περιήλθαν σε ιδιώτες και άρχισαν να κτίζονται μεγάλες οικοδομές σε επαφή με το αντιτείχισμα, μεταξύ των οποίων και δυο κινηματογράφοι. Με άτυπες παραχωρήσεις σε άπορους και μη για καλλιέργεια κήπων, κτίστηκαν αρκετές πρόχειρες αυθαίρετες κατοικίες πάνω στα αναχώματα. Η ισχυρή κατασκευή των τειχών δεν επέτρεψε ευτυχώς την πλήρη κατεδάφισή τους, με αποτέλεσμα να σώζεται σήμερα, ορατό ή σε κατάχωση, περισσότερο από το 85% των οχυρώσεων.

9

10

9. Πρόταση ανάδειξης Μεσαιωνικής πόλης Χανίων (Μελέτη Α. Ρωμανού-Γ. Καλλιγά). **10.** Το δυτικό τμήμα της Piatta Forma μετά την αποκάλυψη και μερική αποκατάσταση (1984).

Το 1941 η παλιά πόλη Χανίων βομβαρδίστηκε από τα Γερμανικά αεροπλάνα και υπέστη σημαντικές καταστροφές. Ο βομβαρδισμός έδωσε την αφορμή για μια ακόμη απόπειρα εκσυγχρονισμού της παλιάς πόλης και υλοποίησης του παλιού στόχου της ενοποίησης με τη νέα. Παράλληλα δόθηκε η δυνατότητα πραγματοποίησης εκτεταμένων ανασκαφών στα κενά οικόπεδα που δημιουργήθηκαν, με εντυπωσιακά αποτελέσματα, ιδίως όσον αφορά στη Μινωική περίοδο με την ανακάλυψη ανακτορικού κτίσματος στο λόφο Καστέλι. Έτσι το 1947 συντάχθηκε νέο Ρυμοτομικό Σχέδιο από το Γραφείο Δοξιάδη, που αγνοούσε το μνημειακό χαρακτήρα της παλιάς πόλης και επιχειρούσε να προεκτείνει τους βασικούς οδικούς άξονες μέχρι τη θάλασσα. Το Σχέδιο περιελάμβανε ρυμοτομήσεις και διαπλατύνσεις δρόμων, αστικό αναδασμό, ανεξάρτητα αν με την εφαρμογή του, κατεδαφιζόταν μνημεία, ένας μεγάλος αριθμός από παλιές κατοικίες και τμήματα των οχυρώσεων. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 κτίστηκε, αφού προκάλεσε σημαντικές καταστροφές στον προμαχώνα San Salvatore από τον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού, το ογκώδες και ακαλαίσθητο κρατικό ξενοδοχείο "Xenia". Στα χρόνια της δικτατορίας κατασκευάστηκε από ιδιώτη μέσα στη δυτική τάφρο το ξενοδοχείο "Κρήτη". Το 1991 τοποθετήθηκε, χωρίς τις προβλεπόμενες διαδικασίες, στο χώρο της απαλλοτριωμένης ανατολικής τάφρου προσωρινά μια ογκωδέστατη «λυόμενη» κατασκευή από σιδηροσωλήνες, που εξακολουθεί μέχρι σήμερα να κυριαρχεί στο χώρο του μνημείου με το όνομα το Θέατρο της Ανατολικής Τάφρου.

Το 1965 η παλιά πόλη Χανίων χαρακτηρίστηκε με Βασιλικό Διάταγμα ως ιστορικό, διατηρητέο μνημείο. Έκτοτε επιχειρείται η αναστροφή της αρνητικής για το μνημείο πορείας, αρχικά από την ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, στη συνέχεια από τη 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

11

11. Το νότιο μέτωπο του προμαχώνα Santa Lucia κατά τις εργασίες αποκάλυψης. Στο βάθος διακρίνεται ο κινηματογράφος RE-GINA (1983).

και από το 2003 από την 28η ΕΒΑ. Ακόμη και σήμερα ωστόσο δεν έχει καταργηθεί το — καταστροφικό και αντιφατικό όσον αφορά στην προσπάθεια ελέγχου και προστασίας του διατηρητέου οικισμού — νέο Ρυμοτομικό Σχέδιο. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 οι δημοτικές αρχές ήταν μάλλον αδιάφορες έως εχθρικές στην προσπάθεια προστασίας και ανάδειξης του μνημειακού συνόλου και ιδίως των οχυρώσεων, τις οποίες εποφθαλμιούσαν για άλλες χρήσεις, όπως είναι οι χώροι ανεξέλεγκτης στάθμευσης. Μια θετική ενέργεια, η σύνταξη Μελέτης ανάδειξης της Μεσαιωνικής πόλης των Χανίων (Εικ. 9), που ξεκίνησε το 1977, δεν έχει εγκριθεί ακόμη, αν και έχει «επικαιροποιηθεί» δυο φορές μέχρι σήμερα.

Η ανάκτηση του μνημείου

Από την πλευρά του το Υπουργείο Πολιτισμού και οι Υπηρεσίες του προσπαθούν όλο αυτό το διάστημα να συμβιβάσουν τα ασυμβίβαστα, με πολλές αντιδράσεις που προέκυπταν κυρίως από τις νομικές αντιφάσεις. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 συχνά η τοπική Υπηρεσία και το ΥΠΠΟ Δήμου ήλθε σε μετωπική αντιπαράθεση με τη Δημοτική Αρχή εξαιτίας των τάσεών της να προχωρεί σε αυθαίρετες εργασίες στις οχυρώσεις και σε άλλα μνημεία της παλιάς πόλης. Οι επεμβάσεις αποσκοπούσαν στη μετατροπή των ελεύθερων εκτάσεων του μνημείου σε χώρους στάθμευσης, ή την αυθαίρετη απόδοσή τους σε άλλες μορφολογικά ασυμβίβαστες χρήσεις. Η Υπηρεσία παρενέβαινε και προχωρούσε στην αποκάλυψη των οχυρώσεων, ώστε να δημιουργούνται τοπικές δεσμεύσεις για τη μελλοντική τους ανάδειξη. Έτσι αποκαλύφθηκαν και αναδείχτηκαν το δυτικό τμήμα της Piatta Forma στη Δημοτική Αγορά (Εικ. 10), τμήμα της cortina και το νότιο μέτωπο του προμαχώνα Santa Lucia (Εικ. 11), τμήμα του δυτικού μετώπου του προμαχώνα Lando. Επίσης έγιναν καθαρισμοί και αποχωματώσεις σε διάφορα σημεία, με παράλληλη ενημέρωση του κοινού με ξεναγήσεις και εκθέσεις για τις

δυνατότητες ανάκτησης των οχυρώσεων. Στην αρχικά εχθρική στάση φορέων και κατοίκων απέναντι στους περιορισμούς, που προέκυπταν από την προστασία του οικισμού προστέθηκαν άλλους είδους προβλήματα, που συνδέονται με τη ραγδαία τουριστική ανάπτυξη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970.

Από το 1990 ωστόσο, η σύναψη Προγραμματικής Σύμβασης μεταξύ του ΥΠΠΟ, του ΥΠΕΧΩΔΕ, του Δήμου Χανίων και άλλων τοπικών φορέων, λειτούργησε ως καταλύτης στη βελτίωση του κλίματος. Όλα τα σχετικά με την προστασία του οικισμού θέματα γίνονται αντικείμενο συζήτησης και σοβαρής αντιμετώπισης. Στα πλαίσια της Προγραμματικής Σύμβασης ο Δήμος ίδρυσε Γραφείο Παλιάς Πόλης, το οποίο σε συνεργασία με τις υπηρεσίες του ΥΠΠΟ αναλάμβανε τη σύνταξη μελετών και την εκτέλεση έργων στην παλιά πόλη. Το 1997 το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο σε επιτόπου συνεδρίασή του πήρε σημαντικές αποφάσεις, μεταξύ των οποίων εκτεταμένες απαλλοτριώσεις στη δυτική τάφρο, κατεδάφιση του κρατικού ξενοδοχείου «Χενία», απαλλοτρίωση και κατεδάφιση του κινηματογράφου ΡΕΓΚΙΝΑ. Οι απαλλοτριώσεις ήταν εξαιρετικά δαπανηρές, διότι αν και ο χώρος της τάφρου ήταν χαρακτηρισμένος από το 1947 σε «πράσινο» και διανεμήθηκε στη δεκαετία του 1950 ως «αγροτικοί κλήροι», το δικαστήριο επιδίκασε τιμές οικοπέδων. Το 2003 συγκροτήθηκε η Επιστημονική Επιτροπή Ανάδειξης των οχυρώσεων των Χανιών του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων Εκτέλεσης Αρχαιολογικών Έργων με Πρόεδρο τον συγγραφέα και με συμμετοχή διακεριμένων επιστημόνων όλων των σχετικών ειδικοτήτων. Για την υποστήριξη του έργου της Επιστημονικής Επιτροπής ιδρύθηκε το 2003 το Γραφείο Τειχών Χανίων και άρχισε η πρώτη φάση του έργου ανάδειξης των οχυρώσεων, αρχικά με εθνικούς πόρους. Από το 2007 το έργο εντάχθηκε στο επιχειρησιακό πρόγραμμα «Πολιτισμός» του Τρίτου Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης.

Αρχικά πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες καθαρισμού, έρευνας αρχείου και πεδίου για τη διευκρίνιση αρχαιολογικών και άλλων θεμάτων. Στην έρευνα σημαντική ήταν η βοήθεια των τοπικών αρχών της Βενετίας με την παροχή στοιχείων από τα πλούσια αρχεία της. Στα πλαίσια του προγράμματος *Culture 2000* υπήρξε συνεργασία με το Πολυτεχνείο Θεσσαλονίκης για τη φωτογραμμετρική αποτύπωση του βορειοδυτικού τμήματος των οχυρώσεων. Πραγματοποιήθηκε ακόμη από το Κέντρο Λίθου του ΥΠΠΟ έρευνα για τα υλικά δομής του Βυζαντινού τείχους και άλλη από το Πολυτεχνείο Κρήτης, για τον εντοπισμό της πορείας του καταχωμένου αντιτειχίσματος των Βενετσιάνικων οχυρώσεων. Παράλληλα διεξήχθη έρευνα στα αρχεία του Δημοτικού Συμβουλίου Χανίων και τον τοπικό Τύπο για τις επεμβάσεις στις οχυρώσεις στα νεότερα χρόνια και το ιδιόρρυθμο ιδιοκτησιακό καθεστώς. Μελέτες με τη διαδικασία της αυτεπιστασίας προετοιμάζονται από το επιστημονικό προσωπικό του Γραφείου και για άλλα τμήματα του μνημείου ενόψει της επικείμενης χρηματοδότησης στα πλαίσια του ΕΣΠΑ.

12

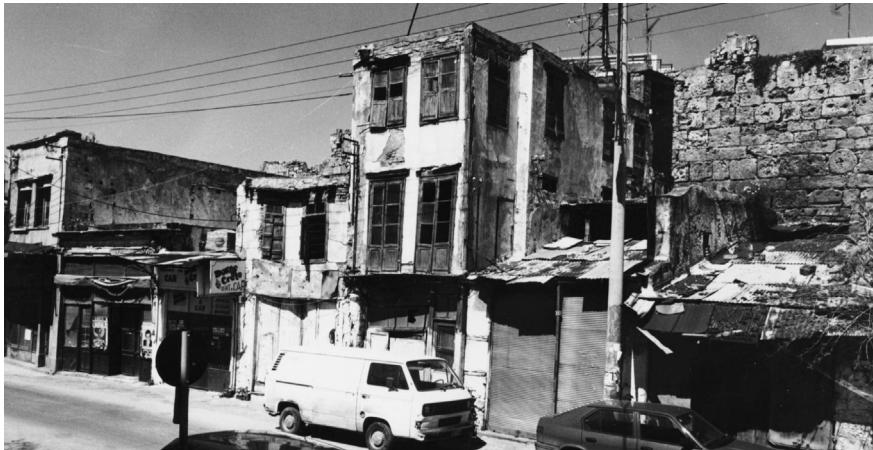
13

12. Η ακρόπολη των Χανίων στο λόφο Καστέλι. **13.** Το Βυζαντινό τείχος από την εσωτερική πλευρά. Διακρίνονται τα λείψανα του αρχαίου τείχους.

Εργασίες στις Βυζαντινές οχυρώσεις

Το λεγόμενο Βυζαντινό τείχος (Εικ. 12) καταλαμβάνει τη θέση του τείχους της Ελληνιστικής ακρόπολης της Κυδωνίας, όπως διαπιστώσαμε παλιότερα σε εργασίες καθαρισμού σε οικόπεδο της οδού Κατρέ (Εικ. 13). Τμήματα της αρχικής οχύρωσης εντοπίστηκαν ενσωματωμένα σε διάφορα σημεία του περιβόλου. Το τείχος ανακατασκευάστηκε με οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση (κίονες, επιστύλια, απλούς δόμους της αρχικής οχύρωσης σε αναδιάταξη, κλπ.). Το οικοδομικό υλικό προσφερόταν άφθονο από τα ερειπωμένα λόγω των συχνών σεισμών κτισμάτων της αρχαίας Κυδωνίας, της αλλαγής του οικοδομικού συστήματος από τους ρωμαϊκούς χρόνους και της αχρήστευσης μιας ομάδας κτισμάτων, όπως οι ειδωλολατρικοί ναοί, ή κτήρια διοίκησης, καθώς δεν υπήρχε δυνατότητα, ή λόγος ανακατασκευής τους λόγω σημαντικών θρησκευτικών και πολιτικών αλλαγών. Έτσι υπήρχε μια ανεξάντλητη πηγή άμεσα προσιτού οικοδομικού υλικού για την οικοδόμηση των νέων οχυρωματικών έργων. Επαναχρησιμοποιήθηκαν επίσης οι ίδιοι δόμοι του αρχικού τείχους, που φαίνεται ότι είχε καταρρεύσει σε μεγάλη έκταση.

Ανάλογης μορφής και συνθηκών κατασκευής έργα εντοπίζονται σε πολλές πόλεις του Βυζαντίου κατά την περίοδο του Ιουστινιανού, οπότε υλοποιείται ένα εκτεταμένο αμυντικό πρόγραμμα με κατασκευή μεγάλων οχυρωματικών έργων, αλλά και από τον 7ο αιώνα, όταν ο κίνδυνος των Αραβικών επιδρομών, υποχρεώνει την Αυτοκρατορία στην προστασία ιδίως παραλιακών θέσεων. Στην Κρήτη μια από τις θέσεις αυτές ήταν η Κυδωνία. Η πόλη πολιορκήθηκε και κατακτήθηκε από τους Σαρακηνούς Αραβες, σύμφωνα με τις πληροφορίες από τον Βίο του Κυδωνιέα ομολογητή Νικολάου Στουδίτη. Μετά την Αραβοκρατία φαίνεται ότι επιχειρήθηκε και εδώ, όπως και στο Χάνδακα, η μεταφορά της πόλης στο με-

14

15

16

14. Το Βυζαντινό τείχος πριν από την κατεδάφιση των μεταγενέστερων κτισμάτων. **15.** Το Βυζαντινό τείχος μετά την κατεδάφιση των μεταγενέστερων κτισμάτων. **16.** Ανασκαφή μπροστά από το Βυζαντινό τείχος. Διακρίνεται το προτείχισμα.

γάλο φρούριο Κάστελος Βαρυπέτρου, νοτιοδυτικά στην ενδοχώρα, κοντά στην Αγιά, όπου είχε μεταφερθεί και η Επισκοπή της. Με την επικράτηση των Βενετών και στη Δυτική Κρήτη περί τα μέσα του 13ου αιώνα, δόθηκε η εντολή σε Βενετούς αποίκους να «ανοικοδομήσουν» την πόλη των Χανιών, όπως ήταν στο εξής το όνομα της πόλης. Οι — σε κακή κατάσταση — οχυρώσεις επισκευάστηκαν, συμπληρώθηκαν και οριοθετούσαν την πόλη μέχρι τον 14ο αιώνα, οπότε κρίθηκε αναγκαία η οχύρωση των «εξώβουργων», που είχαν αναπτυχθεί γύρω της. Το τείχος αχρηστεύτηκε και αποτέλεσε πλέον βάση για οικοδομές, που κτίστηκαν κατά τους επόμενους αιώνες. Στη δεκαετία του 1970 έγιναν οι πρώτες απαλλοτριώσεις και κατεδαφίσεις κτισμάτων, που αναδεικνύουν ένα μεγάλο μέρος του τείχους (Εικ. 14, 15). Οι απαλλοτριώσεις συνεχίζονται.

Στα πλαίσια του έργου της Επιστημονικής Επιτροπής πραγματοποιήθηκαν αρχικά εκτεταμένοι καθαρισμοί σε όλη την περίμετρο του οχυρού περιβόλου. Σε δυο σημεία στην οδό Καραολή-Δημητρίου οι δοκιμαστικές ανασκαφές απέδωσαν σημαντικά στοιχεία όσον αφορά στην αρχική μορφή των οχυρώσεων (Εικ. 16). Διαπιστώθηκε ότι η τάφρος θεμελίωσης στη βάση του λόφου διακόπτει τα υπολείμματα κτισμάτων της Μινωικής περιόδου, που ανασκάφηκαν από την ΚΕ' ΕΠΚΑ. Σε ορισμένα σημεία διατηρείται σε αρκετό ύψος το Ελληνιστικό τείχος, κτισμένο με ειδικά κατασκευασμένους για το σκοπό αυτό μεγάλους δόμους, πάνω στο οποίο εδράζεται το παλαιοχριστιανικό, κτισμένο από δομικό υλικό σε δεύτερη χρήση. Διαπιστώθηκε ότι υπήρχε ένα κεκλιμένο προτείχισμα σε μικρή απόσταση από το τείχος, το οποίο οριοθετεί τη βόρεια πλευρά της υγρής τάφρου, που επίσης εντοπίστηκε. Η τάφρος φαίνεται ότι είχε διανοιχτεί περιμετρικά του λόφου Καστέλι, τον οποίο απέκοπτε από την ξηρά. Διαπιστώθηκε επίσης μεταξύ του προτειχίσματος και του τείχους η κατασκευή μιας ισχυρής υποθεμελίωσης από χυτή τοιχοποιία για την έδραση των πύργων. Οι επεμβάσεις των χρόνων της Βενετοκρατίας περιορίζονται στη συμπλήρωση του ύψους του τείχους, στην κατασκευή των κατεδαφισμένων σήμερα πυλών, στην ανακατασκευή του εσωτερικού των πύργων και σε άλλα σημεία.

Οι έρευνες έδειξαν ότι το παλαιοχριστιανικό τείχος των Χανιών, καθώς και τα λείψανα του ελληνιστικού, που ενσωματώνει, αλλά και η μεταγενέστερη συμπλήρωσή του από τους Βενετούς, είναι ένα ιδιαιτέρως σημαντικό οχυρωματικό έργο, που διατηρείται σε μεγάλη έκταση με δυνατότητα πλήρους ανάδειξης. Η χρήση οικοδομικού υλικού από τα κτίσματα της Κυδωνίας συμπληρώνει τις γνώσεις μας για την πόλη κατά την αρχαιότητα. Πρόκειται για ένα «ανοικτό βιβλίο», στο οποίο διαβάζει κάποιος την ιστορία της πόλης, αλλά και της οχυρωτικής μέσα από τους αιώνες. Από το επιστημονικό προσωπικό του Γραφείου Τειχών έγινε η αποτύπωση του μνημείου, η αναγνώριση των οικοδομικών φάσεων, η ανάλυση της παθολογίας και συντάχθηκαν μελέτες στερέωσης, συντήρησης και ανάδειξης του, προκειμένου να ενταχθεί στο ΕΣΠΑ.

Εργασίες στις Βενετικές οχυρώσεις

Ιδιαίτερη σημασία επίσης παρουσιάζει και ο εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος των Χανιών, που κατασκευάστηκε μεταξύ του 1538 και 1645 —έτος άλωσης της πόλης από τους Τούρκους— στα πλαίσια ενός ευρύτερου σχεδιασμού ενίσχυσης της άμυνας της Κρήτης και ιδίως των πόλεων και επίκαιρων θέσεων για την απόκρουση της αναμενόμενης Τουρκικής επίθεσης. Οι νέες οχυρώσεις ακολούθησαν τις σύγχρονες εξελίξεις της οχυρωτικής και συγκεκριμένα του προμαχωνικού συστήματος (*fronte bastionato*). Ορισμένοι από τους πρωτεργάτες του, όπως ο Michelle Sanmicheli, ήσαν υπεύθυνοι για το σχεδιασμό τους. Τα έργα αυτά εκτελέστηκαν με δημόσια δαπάνη, με την επίβλεψη Ιταλών μηχανικών και αξιωματούχων με αγγαρείες του τοπικού πληθυσμού. Χρησιμοποιήθηκε καλής ποιότητας ψαμμίτης λίθος από το λατομείο του Σταυρού και από του Αγίου το Αυλάκι, κοντά στη Μονή Γουνθερνέτου. Το σχήμα τους ήταν ορθογώνιο και έκλεινε από την πλευρά της θάλασσας με τον λιμενοβραχίονα. Στις τέσσερις γωνίες ενισχύεται από προμαχώνες και στο μέσο της μακράς νότιας πλευράς από μια έντονα προεξέχουσα Piatta Forma. Ατέλειες στην σχεδίαση και την κατασκευή του έργου, το επίπεδο του εδάφους και το αιφνιδιαστικό της Τουρκικής επίθεσης συνετέλεσαν στην πτώση της πόλης μετά από σύντομη πολιορκία. Η έλλειψη ουσιαστικής συντήρησης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, η αχρήστευση της οχύρωσης στα τέλη της και τα όσα προαναφέραμε, είχαν οδηγήσει στην πλήρη εγκατάλειψη του μνημείου. Η άμεση επέμβαση ήταν αναγκαία.

Με την ένταξη του έργου της αποκατάστασης των βενετικών οχυρώσεων στα έργα του ΤΔΠΕΑΕ και την χρηματοδότησή του αρχικά με εθνικούς πόρους από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες επεμβάσεις σε πολλά σημεία του οχυρωματικού περιβόλου. Στόχος ήταν η επανένταξη μεγάλων τμημάτων του μνημείου, που είχαν απαξιωθεί στο παρελθόν, στη σημερινή πραγματικότητα της πόλης και της οργάνωσης της μακροχρόνιας και δαπανηρής προσπάθειας ανάδειξή του με σημειακές επεμβάσεις σε θέσεις που είχαν πλήρως αλλοιωθεί. Η αποδοχή του έργου από την παρούσα δημοτική αρχή, τους φορείς, αλλά και τους κατοίκους της πόλης είναι μεγάλη και επικρατεί μια ανυπομονησία για την ταχεία εξέλιξή του. Η εξαιρετική συνεργασία μεταξύ του Δήμου Χανίων και των ΥΠΠΟ τα τελευταία χρόνια υπήρξε ένας καθοριστικός παράγοντας στην εξέλιξη του έργου, αλλά και γενικότερα στην προστασία της παλιάς πόλης, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν. Κάποιες από τις επεμβάσεις, παρά το γεγονός ότι δημιουργούσαν πρόσκαιρες δυσκολίες, έγιναν με την ενεργή συμπαράσταση του Δήμου, ο οποίος σε πολλές περιπτώσεις διέθεσε συμπληρωματικές πιστώσεις, ή μηχανήματα, ενώ με τη νομική του υπηρεσία έλυσε σοβαρά ζητήματα ιδιοκτησίας και χρήσεων.

- Αρχικά έγινε γενικός καθαρισμός των οχυρώσεων από την πυκνή βλάστηση και τις επιχωματώσεις σε ορισμένα σημεία.

17

18

17. Το νότιο μέτωπο και το *orechione* του προμαχώνα της Santa Lucia. **18.** Ο προμαχώνας της Santa Lucia μετά τη μερική αποκάλυψη και την κατεδάφιση του κινηματογράφου REGINA. **19.** Το ανατολικό μέτωπο των οχυρώσεων.

19

- Ακολούθησαν — και συνεχίζονται — κατεδαφίσεις αυθαιρέτων, ή απαλλοτριωμένων από το ΥΠΠΟ Επιχωματωμένων τάφρων επί των οχυρώσεων, αφού πρώτα έγιναν από το Δήμο Χανίων οι απαραίτητες νομικές διαδικασίες αποβολής των καταπατητών, πολλοί από τους οποίους μάλιστα είχαν αποζημιωθεί με νέα διαμερίσματα, που κτίστηκαν ειδικά γι' αυτούς.
- Κατεδαφίστηκε ο σε κακή κατάσταση Α' Βρεφονηπιακός Σταθμός, που ήταν κτισμένος μέσα στην τάφρο και αποκαλύφθηκε μεγάλο μέρος του νότιου μετώπου και το *orechione* του προμαχώνα Santa Lucia (Εικ. 17).
- Κατεδαφίστηκε ο απαλλοτριωμένος πρώην κινηματογράφος «ΡΕΓΚΙΝΑ» στην επιχωματωμένη τάφρο του ανατολικού μετώπου του ίδιου προμαχώνα. Απομένει από την ανατολική πλευρά το Ξενοδοχείο «Κρήτη», που κτίστηκε με χαριστικές διαδικασίες επί δικτατορίας μέσα στην τάφρο (Εικ. 18, 19).
- Απομακρύνθηκε μέρος του αυθαίρετου Δημοτικού Πάρκου, που είχε κατασκευαστεί σε απαλλοτριωμένο από το ΥΠΠΟ χώρο στην επιχωματωμένη τάφρο μπροστά από το δυτικό μέτωπο του επιπρομαχώνα Lando, προκειμένου να προετοιμαστεί η αποκατάσταση ολόκληρης της δυτικής πλευράς.
- Σε στενή συνεργασία με το Δήμο Χανίων πραγματοποιήθηκαν κατεδαφίσεις κατοικιών, που είχαν κτιστεί στο παρελθόν αυθαίρετα πάνω στο δυτικό και το ανατολικό ανάχωμα, μετά τη μεταστέγαση των λεγόμενων τρωγλοδυτών. Ο χώρος είχε παραχωρηθεί στο παρελθόν με 'ρουσφετολογικό' τρόπο σε ιδιώτες για καλλιέργεια κήπων.

20

21

22

23

24

25

- 20.** Η δυτική τάφρος και ο προμαχώνας San Salvatore στην αρχή των εργασιών ανάδειξης.
21. Ο προμαχώνας San Salvatore, η cortina και η τάφρος μετά από τις εργασίες Α' φάσης.
22. Ο προμαχώνας San Salvatore, το ξενοδοχείο «Xenia» και τον χώρο στάθμευσης σε επαφή με το τείχος. **23.** Ο προμαχώνας San Salvatore μετά την κατεδάφιση του «Xenia» και την απομάκρυνση του χώρου στάθμευσης. **24.** Το δυτικό αντιτείχισμα κατά τις εργασίες.

25. Το δυτικό αντιτείχισμα μετά από τις εργασίες.

- Στη συνέχεια, στα πλαίσια ευρωπαϊκού προγράμματος έγινε φωτογραμμετρική αποτύπωση του προμαχώνα San Salvatore, του υπερκείμενου επιπρομαχώνα Santa Katerina και της συνεχόμενης *cortina*. Με βάση την αποτύπωση συντάχθηκε μελέτη πρώτης φάσης αποκατάστασης, το έργο εντάχθηκε στο Γ' ΚΠΣ και αποτέλεσε το κύριο αντικείμενο της Επιτροπής στη συνέχεια.
- Στα πλαίσια του έργου κατεδαφίστηκε, με χρηματοδότηση του Δήμου Χανίων, το ακαλαίσθητο κρατικό ξενοδοχείο «Xenia», (Εικ. 20, 21, 22, 23), που είχε κτιστεί πάνω στον προμαχώνα. Διαπιστώθηκε ότι, με τις βοηθητικές του εγκαταστάσεις κυρίως, είχε προκαλέσει μεγάλη καταστροφή στην ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα χαμηλή πλατεία, η οποία πιθανώς σχεδιάστηκε και κατασκευάστηκε με την επίβλεψη του ίδιου του Michele Sanmichielli και αποτελούσε αρχικά τον προμαχώνα. Διαπιστώθηκε ότι περιμετρικά ο προμαχώνας ήταν υπερυψωμένος με μιας μορφής περίδρομο, που στηρίζοταν σε μεγάλους, τοξωτούς χώρους, οι οποίοι καταστράφηκαν από τους βομβαρδισμούς του 1941. Έγινε σε αυτή τη φάση μερική, διαδικτική αποκατάσταση του αρχικού ύψους του προμαχώνα και της χαμηλής πλατείας και μια πρώτη ισοπέδωση του χώρου. Οι εργασίες θα συνεχιστούν.
- Στον επιπρομαχώνα της Santa Katerina πραγματοποιήθηκαν εργασίες έρευνας και αποκατάστασης. Εντοπίστηκαν οι κανονιοθυρίδες και η αρχική μορφή του επιπρομαχώνα, στερεώθηκε τοπικά η τοιχοποιία και αποκαταστάθηκε σε όλη του την έκταση το cordone και το parapeto.
- Στην *cortina* από τον προμαχώνα San Salvatore μέχρι τον επιπρομαχώνα Priuli κλείστηκαν τεχνητές σπηλαιώσεις και ανακατασκευάστηκε σε μήκος 250 μέτρα το cordone και το parapeto.
- Τέλος στερεώθηκαν και συμπληρώθηκαν τα σωζόμενα τμήματα του δυτικού αντίτειχισμάτος από την οδό Μελετίου Πηγά μέχρι την Πλατεία Τάλω (Εικ. 24, 25). Ανακατασκευάστηκε μεγάλο μέρος του από κοινή τοιχοποιία, ενώ άλλο συμπληρώθηκε με οπλισμένο χώμα. Καθαρίστηκε η τάφρος και καθαιρέθηκε μικρή πλατεία, που είχε σχηματιστεί με επιχωματώσεις προς την πλευρά της θάλασσας.
- Μικρότερης έκτασης παρεμβάσεις έγιναν σε διάφορα σημεία του βενετικού περιβόλου.
- Παράλληλα συντάσσονται πολλές επιμέρους μελέτες από το επιστημονικό προσωπικό του Γραφείου για την αποκατάσταση και άλλων μεγάλων τμημάτων των οχυρώσεων, ενώ παράλληλα και σε στενή συνεργασία με το Δήμο Χανίων προχωρούν παράλληλες ενέργειες για την σταδιακή ενοποίηση του μεγάλου αυτού μνημείου, που θα προκαλέσει μεγάλες αλλαγές στην πόλη. Αν και η εξέλιξη του έργου προβλέπεται μακροχρόνια, η σημασία του τόσο όσον αφορά στην ανάδειξη των μνημείων, όσο και ως παρέμβαση στην ποιότητα ζωής της πόλης είναι μεγάλη. Δεδομένου ότι το έργο έχει κυριολεκτικά αγκαλιαστεί από τους φορείς και τους κατοίκους της πόλης, ανεξάρτητα αν τους δημιουργεί κάποιες προσωρινές αναστατώσεις και προβλήματα, πιστεύω ότι θα πρέπει να συνεχιστεί απρό-

σκοπτα. Η εποχή μας δεν επιτρέπει την επανάληψη λαθών του παρελθόντος, αλλά αντίθετα θα πρέπει να αποκαταστήσουμε τα λάθη που έχουν ήδη γίνει.

Αναφερθήκαμε σε μια προσπάθεια ανάκτησης και ανάδειξης δυο πολύ σημαντικών μνημείων, που για πολλά χρόνια είχαν υποστεί καταστροφικές επεμβάσεις, που οφείλονταν σε τρεις λόγους. Βασικός παράγοντας για να επιτευχθεί ο μεγάλος αυτός στόχος, που αλλάζει τη μορφή της πόλης και τονίζει όσο τίποτα άλλο το μνημειακό της χαρακτήρα είναι το κλίμα συνεργασίας και συναντίληψης, που υπάρχει τα τελευταία χρόνια μεταξύ της υπεύθυνης πολιτικά για την πόλη Δημοτικής Αρχής και της αρμόδιας για την προστασία των μνημείων επιστημονικής υπηρεσίας με διακριτούς για τον καθένα ρόλους και ευθύνες. Καθοριστικό ρόλο σε αυτό, αλλά και στην προστασία της παλιάς πόλης γενικότερα, έπαιξε η σύναψη με πρωτοβουλία του ΥΠΠΟ της ειδικής Προγραμματικής Σύμβασης για την παλιά πόλη, μέσα στις επιτροπές της οποίας συζητούνται με σοβαρότητα και νηφαλιότητα τα πάντα και — πιστέψτε με — βρίσκονται για όλα λύσεις. Αυτό δε θα μπορούσε να το πιστέψει πριν από μερικά χρόνια κανείς, όταν έβλεπε την πλήρη διάσταση απόψεων, που υπήρχε και τη διαφορετική οπτική γωνία, που ο καθένας έβλεπε το θέμα. Ανάλογες Προγραμματικές Σύμβασεις υπάρχουν και στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο και συνεισφέρουν σημαντικά στην αντιμετώπιση των προβλημάτων. Η λειτουργία παράλληλα της ειδικής επιστημονικής επιτροπής του Ταμείου Διαχείρισης με τη συμμετοχή επιστημόνων πολλών σχετικών ειδικοτήτων εγγυάται την ορθότητα των επεμβάσεων, που γίνεται με την ευθύνη του άριστου επίσης επιστημονικού προσωπικού που έχει την ευθύνη των έργων. Αν και το έργο είναι ακόμη στην αρχή του, τα αποτελέσματα είναι ήδη ορατά. Η ανάδειξη των μνημείων θα συμβάλει σημαντικά στην ανάδειξη του μνημειακού χαρακτήρα της πόλης, τη σημαντική βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων της και την τουριστική ανάπτυξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. «Αρχαιολογικές θέσεις στην πόλη των Χανίων: Από τα νεολιθικά μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια». *Χανιά* (1981): 52–57.
- Ανδριανάκης, Μ. «Η παλιά πόλη των Χανιών. Προβλήματα προστασίας διατηρητέων οικισμών». Στο «Έργο και λειτουργία μιας Υπηρεσίας για την προστασία των μνημείων σήμερα», *Έκτακτο Συνέδριο Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων για τον Οργανισμό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*. Αθήνα 9–13 Μαΐου 1984 (1987): 387–93. Αθήνα.
- . *Η παλιά πόλη των Χανιών*. Αθήνα: Εκδόσεις ΑΔΑΜ, 1997.

- . «Το έργο της Επιτροπής Συντήρησης, Στερέωσης, Αποκατάστασης και Ανάδειξης του Βυζαντινού περιβόλου και των Ενετικών Οχυρώσεων της Παλαιάς Πόλης των Χανίων». Το έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων (2006): 475 – 90. Αθήνα.
 - . «Οι οχυρώσεις των Χανίων. Παρελθόν, παρόν και μέλλον». *Έρεισμα*, τεύχ. 38 – 39 (2006): 14 – 33. Χανιά.
 - . «Το έργο της Επιστημονικής Επιτροπής ανάδειξης βυζαντινού και βενετοιάνικου οχυρωματικού περιβόλου Χανίων». Στο «*Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1*», *Πρακτικά της 1ης Συνάντησης*, Ρέθυμνο, 28 – 30 Νοεμβρίου 2008 (2010): 93 – 107. Ρέθυμνο.
- Αρχείο 13ης και 28ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.
- Γάσπαρης, Χ. *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Chanee. 1314 – 1396*. Αθήνα, 2008.
- Μαλτέζου, Χ. «Η Κρήτη κατά τη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211 – 1669)». *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. 2 (1988): 105 – 61. Κρήτη.
- . *Η εντολή του δόγη της Βενετίας προς τον ρέκτορα Χανίων*. Βενετία, 2002.
- Γιαννόπουλος, Ι. *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο Βενετονυρκικό πόλεμο (1570 – 1571)*. Αθήναι, 1978.
- Γρυντάκης, Μ. Γ. *Η κατάκτηση της Δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους. Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος του Ρεθύμνου*. Αθήνα, 1989.
- Cornelius, Fl. *Creta Sacra*, τόμ. I – II. Venetiis, 1755.
- Curuni, S., και L. Donati. *Creta Veneziana*. Venezia, 1989.
- Διακρούστης, Α. (Ακάκιος). *Ο Κρητικός Πόλεμος* (Κρητική έκδοση). Εισαγωγή, σχόλια, γλωσσάριο και ευρετήριο Στέφανος Κακλαμάνης). Αθήνα, 2008.
- Gerola, G. *Monumenti Veneti nel isolas di Creta*, τόμ. Ia, Ib. Βενετία, 1905.
- Πλουμίδης, Γ. «Η έκθεση του ρέκτορα Χανίων Leonardo Lorendan (1554)». *Κρητικά Χρονικά*, τόμ. 24 (1972): 435 – 47.
- . «Τα Χανιά στα τέλη του ΙΣΤ' αιώνα. Η έκθεση του Προβλεπτή B. Dolfin (1598)». *Δωδώνη*, τόμ. 2 (1973): 77 – 102.
- Ρωμανός, Α., και Γ. Καλλιγάς. *Η Μεσαιωνική πόλη Χανίων. Χωροταξική Μελέτη*. Αθήνα, 1977.
- Σακελλαρίου, Μ. «Χειρόγραφος έκθεσις περί της πολιορκίας και αλώσεως των Χανίων υπό των Τούρκων». *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbucher* 15 (1938 – 1939): 141 – 76.
- Σήφακας, Γ. *Παραχώρησις υπό της Ενετικής Συγκλήτου του διαμερίσματος των Χανίων ως φεύγοντον εις Ενετούς ευγενείς εν έτει 1252*. Αθήνα, 1940.
- Σπανάκης, Στ. «Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή Κρήτης Isepo Civran του 1639». *Κρητικά Χρονικά*, τόμ. 21 (1969): 365 – 458.
- . *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τόμ. I – VI, 1940 – 76.
- Στεριώτου, Ι. «Τοπογραφικά σχέδια των πολεμικών κινήσεων Βενετών και Τούρκων κατά το 1645 – 1646 στην περιοχή Χανίων – Σούδας από τα αρχεία της Βενετίας». *Αρμός. Τίμητικός τόμος στον καθηγητή N.K. Μουτσόπουλο*, τόμ. Γ' (1992): 1739 – 66. Θεσσαλονίκη.
- Ψιλάκης, Β. *Ιστορία της Κρήτης από της απωτάτης αρχαιότητος μέχρι των καθημάτων χρόνων*, τόμ. B'. Χανιά, 1909.
- Δημοσιεύματα Τοπικού Τύπου Χανίων (1897 – 2000).
- Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου Χανίων (1897 – 1990).